

Lada Badurina

HRVATSKA INTERPUNKCIJA U DRUGOJ POLOVICI 20. STOLJEĆA: OD REČENICE PREMA TEKSTU*

dr. sc. Lada Bdurina, Filozofski fakultet u Rijeci, izvorni znanstveni članak

UDK 811.163.42'35 "19'

Pravopis je dviju Matica 1960. godine bitno intervenirao u onaj dio hrvatske pravopisne norme kojim se propisuje uporaba rečeničnih (interpunkcijskih) znakova: gramatičku je interpunkciju zamijenila interpunkcija zasnovana na dominantno semantičkome načelu. Hrvatske pravopisne knjige koje su uslijedile nisu mijenjale interpunkcijski tip, pa se od 60-ih godina uspostavila nova tradicija hrvatske semantičke interpunkcije. Utemeljenost takve interpunkcije u značenju (smislu) iskaza pretpostavlja otvaranje prema tekstu, pa njezino svodenje u čvrste okvire izolirane rečenice nerijetko rasvjetljava mnoge probleme koji se i danas prepoznaju u tom dijelu hrvatske pravopisne norme.

Ključne riječi: *hrvatski pravopis, interpunkcija, rečenica, iskaz, tekst*

Uvodno

Bavljenje se hrvatskom pravopisnom normom nerijetko dotiče pitanja kontinuiteta i tradicije hrvatske pravopisnosti. Traganja su za *pravim*, u hrvatskoj tradiciji ukorijenjenim pravopisnim rješenjima – koja se periodično ponavljaju na hrvatskoj filološkoj sceni – u pravilu mimoilazila pitanja interpunkcije.¹ To međutim ne znači da taj dio hrvatske

* Izlaganje izneseno na Trećem hrvatskom slavističkom kongresu, Zadar, 15–19. listopada 2002. u sekciji *Normativni problemi hrvatskoga jezika u drugoj polovici 20. stoljeća*. Ovdje objavljen tekst manjim je dijelom prepravljen i dopunjen novijim izvorima.

¹ Najčešće je postavljano pitanje ono koje se tiče tipa hrvatskoga pravopisa. Naime prevagom fonološkoga pravopisnog načela 90-ih godina 19. stoljeća nisu riješene pravopisne dvojbe, nego su, naprotiv, one pokadšto dodatno poticane, npr.: pravopisna je djelatnost Nezavisne Države Hrvatske predstavljena pokušajem uspostavljanja novoga pravopisnog tipa (izrazitije morfonološki pravopis: *Koriensko pisanje*, 1942. i Cipra–Klaić, *Hrvatski pravopis*, 1944), a u 90-im godinama 20. stoljeća ponovno se, pozivanjem na hrvatsku pravopisnu tradiciju, propituje hrvatska fonološka pravopisna praksa. S tom je nakanom već 1992.

pravopisne norme nije bio zahvaćen mijenama, pa ni to da nas stabilnost suvremene pravopisne prakse lišava potrebe propitivanja interpunkcijske norme. Naprotiv!

Dvije se uporišne točke mogu prepoznati kao polazišta za proučavanje hrvatske interpunkcije:

- *S jedne strane* to je **diskontinuitet**, točnije **prekinuti kontinuitet hrvatske interpunkcijske norme**; posljedica toga **dvije su različite hrvatske interpunkcijske tradicije**.

Hrvatska je interpunkcija do 1960. godine bila zasnovana na *strukturnom* (ili *gramatičkom*) načelu (takva se interpunkcija naziva *strukturnom* ili *gramatičkom*).² Nasuprot takvoj interpunkcijskoj tradiciji, *Pravopisom* je *hrvatskosrpskoga književnog jezika* objavljenim 1960. godine u Zagrebu i Novome Sadu propisana takozvana *slobodna interpunkcija*. Riječ je o interpunkcijskoj normi pretežito izgrađenoj na *semantičkom* ili *logičko-semantičkom načelu*.³ Iako promjene u pravopisnoj normi

godine Jezično povjerenstvo Matice hrvatske odabranim hrvatskim kulturnim i znanstvenim institucijama uputilo anketu o načelima "za usavršavanje hrvatskoga pravopisa" (o tome usp. Stjepan Babić, *Jezično povjerenstvo MH i hrvatski pravopis*, Jezik, god. 40/1993/, br. 3, str. 65–76; Stjepan Babić, *O pripremama pravopisnih načela*, Jezik, god. 40/1993/, br. 4, str. 97–102; Dalibor Brozović, *Uz odgovore na pismo Jezičnoga povjerenstva MH*, Jezik, god. 40/1993/, br. 5, str. 129–135), a potom je 1998. godine na proširen popis ustanova odaslan i prijedlog Vijeća za normu hrvatskoga jezika za uvođenje dvoslova *ie* umjesto troslovnog slijeda *ije* na mjestu refleksa dugoga jata.

Štoviše, i u relativno se stabilnoj struji hrvatskoga fonološko-morfonološkoga pravopisanja razabiru priklanjača dijelom različitim tradicijama toga pravopisnog tipa, npr. u eri je tzv. *novosadskog pravopisa* (od 1960. godine) povratak hrvatskome pravopisu označen Babić–Finka–Moguševim *Hrvatskim pravopisom* iz 1971. godine, točnije ugledanjem na Broz–Boranićevu pravopisnu normu (toj je pravopisnoj knjizi – kao što je zapisano u njezinu, tek u pretisku prvi put objavljenu, originalnom *Predgovoru* – kao osnovica poslužilo IX. izdanje Boranićeva pravopisa iz 1947. godine); slično se dogodilo i 90-ih godina 20. stoljeća, što je najavljeno već 1990. upravo simboličkim činom: pretiskom spomenutoga *Hrvatskoga pravopisa* iz 1971.

² Strukturna ili gramatička interpunkcija rečenici pristupa kao gramatičkoj (jezičnoj) jedinici, pa se i pisanje interpunkcijskih (u pravome smislu rečeničnih!) znakova propisuje s obzirom na rečeničnu strukturu (primjerice u tom će se interpunkcijskom tipu zarez načelno pisati između klauza/surečenica složene rečenice).

³ Semantička će se interpunkcija zasnivati na rečenici kao komunikacijskoj jedinici, dakle *iskazu* koji ima svoje obavijesno ustrojstvo (obavijesni subjekt i obavijesni predikat ili temu i remu), pa će i pisanje rečeničnih znakova ovisiti o smislu iskaza. Iskaz će pak – važno je to ovdje istaći – svoj smisao zadovoljavati u (kon)tekstu (*iskaz* kao kontekstualno uključena rečenica). U semantičkoj će interpunkciji biti elemenata logičke interpunkcije (kao što je, uostalom, bilo i u strukturnoj), primjerice pisanje zarez ispred suprotnih dijelova u sklopu nezavisnosložene rečenice, ali i strukturne interpunkcije, prema kojoj se zarez piše između sastavnica zavisnosložene rečenice kada one dolaze u inverziji (o tome usp. Silić, 1998: 392).

Semantička će se interpunkcija umnogome približiti onoj izrazitije utemeljenoj na melodijskome interpunkcijskom načelu, iako se pisanje interpunkcijskih znakova po tim dvama načelima neće dokraja preklapati (upravo se kolebljivost suvremene hrvatske interpunkcije u velikoj mjeri može pripisati neodmjerenu priklanjaju melodijskom interpunkcijskom tipu, o čemu više u nastavku).

Već iz toga zaključujemo da ni jedno interpunkcijsko načelo neće biti dokraja provedeno u pravilima o pisanju rečeničnih znakova, pa se stoga može govoriti samo o pretežitosti pojedinog načela u određenoj interpunkcijskoj normi. U tom je smislu zanimljivo "pravopisno" određenje rečenice kao *gramatički, značenjski i intonacijski cjelovite komunikacijske jedinice* (usp. A–S, 2001: 12).

nerijetko izazivaju mnogo rasprava i negodovanja, ta je intervencija u hrvatsku pravopisnu (konkretno: interpunkcijsku) normu začuđujuće mirno prihvaćena, pa se ni u kasnijim propitivanjima hrvatske pravopisne norme i prakse nije pomišljalo na daljnje promjene, ali, nažalost, ni na sustavnije bavljenje hrvatskom interpunkcijom. Štoviše, čak i kada se u 70-im godinama 20. stoljeća željelo vratiti tradiciji hrvatskoga pravopisanja, to nije značilo prekid s (logičko-)semantičkim interpunkcijskim tipom. On je u proteklom desetljeću već bio uhvatio čvrste korijene, pa se spravom može govoriti o novoj tradiciji hrvatske interpunkcije.

- *S druge strane* nameće se **pitanje opisa/propisa interpunkcijske norme** te, posljedično, **uporabe interpunkcijskih znakova**, odnosno **pisane prakse**.

Činjenica da se u pravopisnim knjigama koje propisuju (logičko-)semantičku interpunkciju višestruko povećava broj pravopisnih pravila u poglavljima o pisanju rečeničnih znakova svakako zaslužuje pozornost. K tome – ili upravo zbog toga – u pisanoj praksi nailazimo na mnoga kolebanja, nerijetko prouzročena proizvoljnim, odviše *slobodnim* interpretacijama *slobode* “slobodne” interpunkcije. Ta se skretanja najčešće prepoznaju kao priklanjanja melodijskom načelu, a katkada se nepromišljeno oslanjanje na intonacijske značajke iskaza razabire i u pravopisnim pravilima.⁴

Drugo je pitanje svakako složenije i otvara se prema prvoj temi ovoga rada!

(Logičko-)semantička interpunkcija i rečenica

U razmatranju ćemo se hrvatske interpunkcije ograničiti na pravila o pisanju zarezata. Taj se znak pokazao najzanimljivijim kada se želi utvrditi propisani interpunkcijski tip, a i mnoge se pravopisne nedoumice svode upravo na pisanje ili nepisanje zarezata. Odabir se drugih znakova unutarrečenične (točnije: međurečenične⁵) granice – npr. točke-zareza, crta i zagrada – određuje drugim, dodatnim pravilima, a manjim je dijelom i fakultativan. Stoga upravo pisanje zarezata kao najčešćega znaka za obilježavanje međurečeničnih granica zahtijeva povećati broj pravila u našim pravopisnim priručnicima.

⁴ O povezanosti interpunkcijskih znakova (*razgodaka* – jer rastavljaju, *razgoduju* tekst na manje dijelove) s intonacijskim značajkama iskaza, ali i o uvjetovanosti tih značajki smislom govorenog teksta čitamo na samom uvodu pravopisnoga poglavlja: “**Za misaono oblikovanje govora, za rastavljanje većih ili manjih govornih cjelina u govoru služe kraće ili duže stanke, intonacija, jačina i rečenično tempo, a u pismu se to označuje razgodcima. (...)**” (B–F–M, 1996: 84; istakla L. B.). Iako to nije posebno eksplicirano, melodijsko je načelo zacijelo u podlozi još kojeg pravopisnog pravila, npr.: “Kao naknadno dodani dio zarezom se **može** odvojiti i skup riječi ispred glavnih dijelova rečenice (...)” (B–F–M 1996: 102, istakla L. B.). Upozoravajući na prisutnost melodijskoga načela u suvremenoj hrvatskoj interpunkcijskoj normi, ne želimo dovesti u pitanje vezu između smisla iskaza i njegova intonacijskog obrasca, već samo komentirati zastupljenost i tog interpunkcijskog načela u pojedinim pravopisnim pravilima, pa i ondje gdje oslanjanje na ritmo-melodijske značajke iskaza znači uzmak od pretežitog (i odabranog!) semantičkog načela.

⁵ Motri li se rečenica kao gramatička (jezična) jedinica, granice su klausa (surečenica) složene rečenice ustvari granice rečenica. U tom se smislu može govoriti o zarezu (ali i točki-zarezu, dvotočki i zagradama, uz točku, upitnik, uskliknik, trotočku) kao znaku za bilježenje (među)rečenične granice.

Navodna je *sloboda* "slobodne" interpunkcije u pravopisnim pravilima hrvatskih pravopisnih knjiga upravo dosljedno predstavljena međusobno suprotstavljenim kriterijima *tijesne povezanosti* i *naknadne dodanosti*.⁶ Prepoznajući u tim kriterijima moguća čvršća uporišta semantičkoga interpunkcijskog načela, a imajući na umu ipak neurednu hrvatsku pisanu praksu, valja se upitati je li hrvatska interpunkcijska norma dobro opisana/propisana.

Za primjer neka posluže pravila o pisanju zavisnosloženih rečenica, ali i primjeri rečenica kojima su ta pravila potkrijepljena.⁷

Uvodeći i predstavljajući novi interpunkcijski tip, *Pravopis* je iz 1960. godine bio eksplicitniji no što bi se od normativnoga priručnika te vrste moglo očekivati⁸, a razglabanje je o jačini zavisnosti zavisne klauze (surečenice) o glavnoj, podjednako

⁶ "Slobodna" je interpunkcija po prvi put opisana (i propisana!) u pravopisnoj knjizi iz 1960. godine: "U sistemu slobodne (logičke) interpunkcije osnovno je načelo da se ono što je u mislima **tijesno međusobno povezano** i predstavlja jednu cjelinu ni u pisanju ne rastavlja i da se, obrnuto, dijelovi koji čine cjelinu za sebe odvajaju zarezom od ostalih dijelova rečenice. Prema tome se riječi, skupovi riječi i rečenice kada su zavisni od drugih riječi i rečenica, i kada s njima po smislu čine cjelinu, ne odvajaju zarezom od njih. Međutim, one dijelove **koji ne zavise jedan od drugog**, već kao ravnopravni stoje jedan pored drugog, koji se kao **naknadno objašnjenje** dodaju nekom drugom dijelu, na neki se način **stavljaju nasuprot njemu**, ili se **naročito ističu** – uvijek **treba odvojiti zarezom**." (*Pravopis*, 1960: 92, istakla L. B.) Sa sličnom praksom nastavljaju i kasniji pravopisi: "Po načelu usprednosti zarezom se odvajaju dijelovi koji jedan uz drugi stoje usporedno, nezavisno (...)" (B–F–M, 1971: 100); "Dio rečenice **koji nije uže povezan** s ostalim dijelovima te se čini kao da je **naknadno dodan**, umetnut, **odvaja se zarezom**" (B–F–M, 1971: 105, isto i 1996: 99, istakla L. B.). I u *Hrvatskome se školskom pravopisu* već tradicionalno barata pojmom naknadne dodanosti: *Naknadno je dodavanje*, uz *Nizanje* i *Suprotnost*, jedna od triju podcjelina unutar poglavlja o pisanju zarezu (B–H–M, 2005: 57–60), a u vezi se s time spominje i *valjanost* i *nevaljanost* rečenice s obzirom na umetnutu zavisnu surečenicu (B–H–M, 2005: 59).

⁷ Naime upravo se po pravilima o pisanju zavisnosloženih rečenica nedvosmisleno razlikuju strukturalna i (logičko-)semantička interpunkcija. Prema strukturalnom se načelu dijelovi zavisnosložene rečenice redovito odvajaju zarezom, pa je to iskazano svega jednim pravopisnim pravilom: "Zavisne rečenice odvajaju se zarezom (...)" (usp. Boranić, 1947: 65), i to bez obzira na tip zavisnosti i – zaključujemo na temelju pridodanih primjera – poredak klauza (surečenica). Između mnogih rečenica kojima se navedeno pravilo potkrepljuje probiremo ih tek nekoliko, povodeći se za kriterijem razlikovnosti s obzirom na suvremenu interpunkcijsku normu: *Zemlja pripada onome, koji je obrađuje. – Morat ćemo uložiti mnogo truda i muke, ako hoćemo doživjeti procvat i sreću naše zemlje. – Prema drugovima se uvijek vladao tako, da su ga svi zavoljeli.* i sl. (usp. Boranić 1947: 65–66). Naprotiv, prema (logičko-)semantičkoj interpunkciji zarez će se pisati redovito jedino u inverznom poretku klauza (kad je zavisna klauza s lijeve strane, u antepoziciji), a ako zavisna klauza slijedi glavnu (dakle ako je u postpoziciji), na strukturalnom načelu zasnovan automatizam pisanja zarezu izostaje.

⁸ Usp. npr.: "Zavisne rečenice (...) nisu samostalne, već zavise od drugih rečenica, odnosno od pojedinih riječi u njima (...). Prema tome, moglo bi se misliti da njih nikakvim znacima ne treba odvajati od rečenica od kojih zavise.

Priroda njihove zavisnosti, doista, obično i ne dopušta stavljanje zarezu između zavisnih i glavnih rečenica. Ali, na prvom mjestu, red kojim idu glavne i zavisne rečenice nije uvijek isti, a promjenom njihova reda na neki se način mijenja i odnos među njima. Zatim, zavisnost pojedinih rečenica nije uvijek jednaka; ona je nekad jača, a nekad slabija. (...) Zato je, iako bi se reklo da se problem stavljanja zarezu uz zavisne rečenice i ne postavlja, taj problem ovdje nešto zamršeniji. (...)

Zavisne rečenice svih vrsta kada je njihova zavisnost od glavnih neposredna i tijesna, i kad stoje u prirodnom uobičajenom redu, tj. iza svojih glavnih rečenica, – ne odvajaju se zarezom. Ali one mogu vršiti i službu članova rečenica koji, iako na neki način objašnjavaju druge članove, nisu tijesno vezani s njima, pa i zavisne rečenice kada su u takvoj službi treba odvajati zarezom" (*Pravopis*, 1960: 101–102).

kao i o strukturi složene rečenice (poretku njezinih sastavnica) postalo opće mjesto iz kojeg se izvode pravopisna pravila, primjerice:

“Vremenske i mjesne rečenice kazuju vrijeme i mjesto zbivanja radnje glavnih rečenica. Kao takve one s njima čine nedjeljivu cjelinu i ne odvajaju se zarezom od njih:

Mene moj otac uvijek povede sa sobom u kolima kada ide da dovezu djetelinu za konje. (...) Luji se steže srce kad ugleda Rudonju. (...)

Ali se vremenske i mjesne rečenice upotrebljavaju i apozitivno, kao naknadno objašnjenje već određenih pojmova, i tada se ispred njih zarez redovno piše:

(...) I opet je nastalo ljeto, kad svijet ide u brda i na more. (...) Vraz je najviše umjetnik bio u pjesmama, gdje je njegova vedrina i otvorenost najviše izražena. (...)" (Pravopis, 1960: 107)

I navedena pravopisna pravila, i pridruženi im primjeri – koliko god se činili jasni i *sami po sebi razumljivi* – pisanje/nepisanje interpunkcijskoga znaka nisu učinili neupitnim. Na sličan su način – nasljeđujući (logičko-)semantički pravopisni tip, ali (još više!) i *način* uspostavljanja takve interpunkcijske norme – propisivale pisanje zarezu i kasnije hrvatske pravopisne knjige.⁹ Na bit su problema međutim već 1971. godine neizravno upozorili autori *Hrvatskoga pravopisa* S. Babić, B. Finka i M. Moguš: “Načela primijenjena u ovim pravilima o zarezu nazivaju se obično logičkom ili slobodnom interpunkcijom jer se pazi na smisao onoga što se izriče i **često se prepušta piščevoj odluci hoće li zarez staviti ili neće (...)**” (B–F–M 1971: 109, istakla L. B.), no napominjući ipak i to da “**ne valja pretjerivati** pa zarezima odjeljivati svaku riječ i skupinu riječi koju možemo smatrati manje važnom za smisao rečenice, a time i naknadno dodanom” (B–F–M, 1971: 108, istakla L. B.). Kriterijima su *tijesne povezanosti* i *naknadne dodanosti* pridruženi tako i kriterij *slobodne piščeve procjene*, ali i *mjere dobra ukusa* – što nipošto nije pridonijelo urednosti i discipliniranosti pravopisnih navika, već je, naprotiv, moglo i trebalo upozoriti na manjkavosti pravopisne norme i/ili načina njezina opisa.

⁹ Usp. npr. “Zavisne rečenice mogu se odvojiti zarezom kao naknadno dodane kad glavna može biti i bez njih: *Djevojka je narezala svježeg kukuruznog kruha, koji je sama zamijesila i ispekla, jer se Adam neoprezno odao da voli kukuruzni kruh. (...) I opalim obje cijevi, da bar odjek čujem.*” te “Zavisne rečenice, u prvom redu odnosne, koje već značenjem pokazuju kao da su naknadno dodane, normalno se odjeljuju zarezom: *Ona je imala iskustva u prenošenju poruka stekavši ga kod Sofijina oca, koji je bio liječnik.*” Štoviše, u nastavku čitamo i ovo: “Zarezom pisac označuje da je zavisna rečenica manje važna, da je težište značenja na glavnoj.” (B–F–M, 1971: 107; slično i u B–F–M, 1996: 101 te B–F–M, 2000: 103). “Umetnuta zavisna surečenica odvaja se zarezima ako je složena rečenica valjana i bez umetnute: *Kupio je crni kruh, koji nitko ne voli, jer je crni bolji.*” (B–H–M, 2005: 59). S druge pak strane tom se pravopisnom knjigom ne propisuje mogućnost/potreba odvajanja zarezom zavisne surečenice u postpoziciji: navodi se samo da se zarez redovito piše u inverznom poretku sastavnica zavisnosložene rečenice, u suprotnom on se ne piše (B–H–M, 2005: 59).

Pitanje je, dakako, sljedeće: može li se – i kako – pouzdano i nedvosmisleno utvrditi koji su rečenični dijelovi međusobno u tijesnoj značenjskoj vezi, a koji su pak naknadno dodani? Teško da nas u to mogu uvjeriti rečenice što oprimjeruju pravopisna pravila, a i sama pravila koja – propisujući da se klauze složene rečenice *mogu* (ali i ne moraju!) odvojiti zarezom – pisanje interpunkcijskog znaka u većoj mjeri ostavljaju *pišćevoj volji*. No ipak, čini se, upravo takva pravila – suočavajući nas s problemom – mogu rasvijetliti put do prihvatljivijih pravopisnih rješenja. Ne želimo li se naime pri pisanju komotno prepustiti nekom ipak mutnom *osjećaju*, procjeni *odoka*, valjat će uporište potražiti u nečem drugom.

Od rečenice prema tekstu i diskursu

Od uočavanja problema do naznake njegova rješenja tek jedan je korak. Ako se rečenica – kao jezična jedinica – ne prepoznaje kao dostatni okvir za provedbu pravopisnih pravila o pisanju interpunkcijskih (“rečeničnih”) znakova, valja je uklopiti u širi (u prvome redu jezični) kontekst. Tek će kontekstualno uključena rečenica – *iskaz*¹⁰ – predstavljati solidnije polazište za provedbu (logičko-)semantičkoga interpunkcijskog načela: upravo se na tragu određenja iskaza kao “komunikativne jedinice **jednoznačnost** koje se utvrđuje kontekstom” (usp. Silić, 1984: 17; istakla L. B.) može očekivati i *jednoznačnost* interpunkcijske norme, što svakako pretpostavlja odustajanje od manje ili više proizvoljnih procjena piše li se ili ne piše zarez na pojedinim unutarrečeničnim/međurečeničnim granicama. Iskaz će stoga sa svojim obavijesnim ustrojstvom (obavijesni subjekt i obavijesni predikat; tema i rema; dano i novo) moći nedvosmisleno odgovoriti na pitanje *tijesne smislene povezanosti*, odnosno *naknadne dodanosti* pojedinih svojih dijelova.

Naime dok *gramatičko rečenično ustrojstvo* ne može biti dostatnim za uspostavljanje pravila semantičke interpunkcije (primjeri su koje smo ovdje razmatrali upozorili na ograničenja takva pristupa; i kad znamo da je riječ o zavisnosloženoj rečenici u kojoj glavna klauza/surečenica prethodi zavisnoj, još uvijek ne možemo nedvosmisleno utvrditi piše li se između njezinih sastavnica zarez), čvrstim će se kriterijem za uspostavljanje interpunkcijskih pravila pokazati *obavijesno ustrojstvo iskaza*: budući da se dijelovi koji pripadaju obavijesnom subjektu (temi) i obavijesnom predikatu (remi) nikada neće odvajati zarezom, a neće se on – *načelno* – pisati ni između obavijesnog subjekta i obavijesnog predikata¹¹, proistječe da se interpunkcijski znak piše jedino ako je riječ o dvotemnim i dvoremnim (odnosno dvoiskaznim)

¹⁰ O iskazu i njegovu obavijesnom ustrojstvu usp. i Katičić, 1986: 21–24 te Silić, 1984.

¹¹ Od toga se pravila odstupa jedino u slučajevima kad je granica između obavijesnog subjekta i obavijesnog predikata razlikovna, kad o njoj ovisi smisao rečenice, npr. *To što si rekao, meni nije jasno. I To što si rekao meni, nije jasno.* (usp. Silić, 1998: 393).

rečenicama.¹² Obavijesno se ustrojstvo iskaza, podsjetimo, nedvosmisleno može utvrditi tek ako rečenicu motrimo kao aktualnu veličinu, u (kon)tekst uklopljen iskaz. Potkrijepimo to tek dvama primjerima.¹³ Rečenica **Otići ćemo u Australiju (tada/onda) kada nam bude gotova putovnica** bit će odgovor na u kontekstu postavljeno pitanje *Kada ćete otići u Australiju?* Njezin je zavisni dio *kada nam bude gotova putovnica* ustvari njezin obavijesni predikat. Riječ je dakle o jednotemnoj i jednoremnoj (prema tome jednoiskaznoj) rečenici, pa se zarez ne piše. Naprotiv, rečenica **Otići ćemo u Australiju, (tada/onda) kada nam bude gotova putovnica** dvoiskazna je (dvotemna i dvoremna) i proistječe iz konteksta u kojem se postavlja pitanje *Hoćete li otići u Australiju?* Valja istaći i to da će obavijesno rečenično ustrojstvo pratiti i ritmo-melodijske značajke iskaza; stoga jednouslaznost i jednosilaznost, naspram dvouslaznosti i dvosilaznosti, može biti od pomoći i pri provedbi pravila semantičke interpunkcije.

Svijest je o tekstu (i diskursu¹⁴), o uključenosti rečenice u jezični i situacijski kontekst, nužna za pisca, a svakako i pravopiscu olakšava posao pri propisivanju na semantičkom načelu uspostavljene interpunkcijske norme. U tome je smislu interpunkcija o kojoj je riječ problem jezičnih, a ne pravopisnih pravila; ona je komunikacijski razlikovna. (To narušava tek “gramatičnost” pravila o pisanju zareza u inverznom poretku klauza.) *Sloboda* je “slobodne” interpunkcije time nužno ograničena, i tek takva reinterpretirana postaje prihvatljivom: na određenim se međurečeničnim granicama zarez **može** i **ne mora** pisati, i tako je to kad rečenicu motrimo kao kontekstualno neuključenu jedinicu; međutim uzimamo li u obzir rečenicu kao aktualnu veličinu, kao u kontekst uklopljen iskaz, slijedeći pravopisna pravila (zasnovana na semantičkom interpunkcijskom načelu!), sasvim pouzdano možemo utvrditi piše li se ili ne piše zarez.

¹² O tome, kao i o povezanosti obavijesnog ustrojstva s melodijskim značajkama iskaza, usp. Silić, 1998: 394–396 te Silić, 2003: 412–415.

¹³ Primjere preuzimamo iz A–S 2001: 45.

¹⁴ Pojam je *diskursa* – priklonimo li se njegovu određenju kao jedinice hijerarhijski više od rečenice – blizak pojmu *teksta* (u dijelu se literature smatraju sinonimima), no diskurs se tumači i kao širi i znatno dinamičniji pojam: tekst uklopljen u široko shvaćen *kontekst*, jezik u uporabi, u stalnom nastajanju, u (komunikacijskom) procesu. Tako shvaćen *diskurs* pokriva sve aspekte komunikacije: poruku ili tekst, sudionike komunikacijskoga procesa s njihovim jezičnim i životnim iskustvima, situacijski kontekst (usp. i Badurina, 2005). Iako su se proučavanja diskursa isprva u prvom redu usmjeravala na govoreni diskurs (*tekstom* se u analizi diskursa smatra tek zapis komunikacijskoga čina), kad je o interpunkciji riječ, svakako se misli na (za)pisane diskursne oblike. Međutim pozivanje će se na diskurs pokazati važnim upravo u slučajevima kad smisao iskaza ovisi (i) o elementima izvanjezičnoga (situacijskog) konteksta (npr. u dramskim tekstovima gdje didaskalije upućuju na izvanjezične okolnosti, ali i u nekim privatnim zapisima, bilješkama, posebice u formama koje – ponajprije zbog brzine izmjenjivanja replika, ali i neposrednosti i neformalnosti – zadržavaju privid usmene komunikacije, npr. elektronička pošta, internetski forumi, brbljaonice/pričaonice, SMS-poruke i sl.).

U različitim će se vrstama zapisa (diskursnim/tekstnim vrstama) moći tada ustanovljavati i dijelom različite interpunkcijske prakse, od disciplinirane uporabe bogata inventara interpunkcijskih znakova u znanstvenim tekstovima do sasvim ležerne njihove uporabe u elektroničkim ili SMS-porukama, kada mogu i potpuno izostati konvencionalni znakovi, a počinje se obilato upotrebljavati set novih znakova, npr.: :-), :-(-, ;-)) i sl.

Interpunkcijski znakovi kao tekstni/diskursni znakovi

Navedena će promjena u pristupu pitanju uporabe interpunkcijskih znakova manje promjena unijeti u samu pravopisnu (interpunkcijsku) normu, a znatno više u način njezina opisa. Svakako bi – posljedično – trebalo očekivati više reda u pisanoj praksi.

Čak se i u pravopisnim knjigama u kojima se govori o **rečeničnim** znakovima navodi da su to oni znakovi “koji služe za rastavljanje **teksta** na rečenice i njezine dijelove”¹⁵, iako kasnija pravopisna pravila, pokazano je, ni po čemu ne prelaze rečenične granice.

Odlučujući se pomak prema tekstu očituje u Anić-Silićevim (1986. i 2001) pravopisnim knjigama: “Zavisni dio koji se nalazi s desne strane glavnog dijela odvaja se od njega zarezom kad s njime **nije u izravnoj značenjskoj vezi**, tj. kad **ne izlazi izravno iz konteksta u kojem se ostvaruje**”¹⁶, a od opimljenja koja slijede posebno su zanimljiva ona koja uključuju više od jedne rečenice (zamišljeno/konstruirano nadrečenično jedinstvo).¹⁷

No utemeljenost se pravopisnih pravila za pisanje interpunkcijskih znakova na tekstu odčitava i u razlikovanju modalnih riječi i izraza s jedne strane te rečeničnih veznika (konektora)¹⁸ s druge: prvi se, kao u rečenicu umetnuti dijelovi, redovito odvajaju zarezima; uz druge se, budući da međusobno povezuju rečenice u tekstu, zarez ne piše (ili ne treba pisati).¹⁹ Iako dakle konektori organski ne pripadaju **rečenicici** u kojoj se nalaze, štoviše, čineći relativno samostalnu komunikacijsku jedinicu, oni se

¹⁵ Usp. B–F–M 1994: 95; isti tekst u izdanju 1996. pod naslovom *Razgodci*, str. 84. *Hrvatski školski pravopis* u poglavlju *Pravopisni znakovi* objedinjuje pravila o pisanju pravopisnih znakova u širem i užem smislu (dakle pravopisnih i interpunkcijskih znakova). Pisanje se interpunkcijskih znakova vezuje upravo uz rečenicu, bez upućivanja na njezinu uključenost u tekst (usp. B–H–M, 2005: 55–69).

¹⁶ Usp. A–S, 1986: 21 i A–S, 2001: 15, istakla L. B. U nastavku će činjenica slabije značenjske povezanosti biti dovedena u vezu s intonacijskim značajkama iskaza: “U takvim složenim rečenicama glavni dio ostvaruje se silaznom intonacijom, što ga čini relativno završenom komunikativnom jedinicom. Stoga se zavisni dio ponaša kao naknadno dodana obavijest (pa se i on, na neki način, ponaša kao relativno završena komunikativna jedinica). – Kako **iz konteksta** izlazi izravno samo glavni dio, zavisni je značenjski relativno nezavisan od njega. Odatle relativna komunikativna završenost i jednog i drugog dijela. (...)” (usp. A–S, 1986: 22; slično i u A–S, 2001: 16–17; istakla L. B.).

¹⁷ Usp. npr. – *Kako će se zvati djevojčica?* – *Ana, ako se, dakako, svi budu složili.*; – *Hoće li nam tko pomoći?* – *Hoće, tko se tamo bude našao.* (usp. A–S, 1986: 21–22; 2001: 16). Štoviše, da bi se opisale različite situacije u kojima se zarez ili piše ili pak ne piše, nerijetko je u zagradama naznačen situacijski kontekst koji prethodi rečenici – primjeru, npr.: (*Kamo ćete ići?*) *Morat ćemo ići (tamo) kamo oni žele. za razliku od (Kamo ste došli?) Došli smo na Krk, (tamo) kamo su došli i naši novi prijatelji.* i sl. (usp. A–S, 2001: 38–39).

¹⁸ Modalne riječi i izrazi “imaju kakvu modifikatorsku funkciju u odnosu na rečenicu kojoj prethode, koja im prethodi ili unutar koje se nalaze” (Pranjko, 1993: 112), pa se nazivaju i rečeničnim ili tekstnim prilozima (npr. *naravno, nažalost, dakako, vjerojatno, bez sumnje, na neki način, naprotiv* i sl.), a konektori su vezna sredstva na razini teksta (npr. *međutim, no, dakle, prema tome, u skladu s time, prema tome* itd.). Usp. npr. Silić, 1984; Velčić, 1987; Pranjko, 1993. i 1995: 53–54.

¹⁹ Usp. A–S, 1986: 31–32 i A–S 2001: 26–27.

i intonacijski izdvajaju iz strukture u koju su uklopljeni, ipak se zbog svoje vezne funkcije na razini **teksta** neće grafički (zarezmom) odjeljivati. I ta je promjena u pristupu tekstnim konektorima (okosnica koje je razmatranje njihove funkcionalnosti u tekstu) označila napuštanje melodijskog načela, a ujedno i izrazitije priklanjanje semantičkome. Primjeri rečenica u pravopisnim knjigama posvjedočit će – znatno više no pisana praksa – promjenu u interpunkcijskoj normi: naspram *Sna se, dakle, veli glumac, bojati ne treba.* – *Putujući službenik, međutim, još je živ.*²⁰, u novijoj je pravopisnoj knjizi propisano *Dakle treba potražiti drugo mjesto.* – *Međutim ne morate se bojati.*²¹ Nedosljednosti pak u pisanoj praksi zacijelo su dobrim dijelom dug pravopisnim navikama, koje – ohrabrene varljivom idejom o *slobodi* “slobodne” interpunkcije – uporište traže u ritmo-melodijskim značajkama iskaza i tada kada se melodijsko i semantičko interpunkcijsko načelo međusobno ne podržavaju. S druge pak strane kolebljivosti i neujednačenosti pisane prakse neupitno u prilog ide i činjenica da konektivnost i modalnost nisu uvijek sasvim odvojive: i modalne riječi i izrazi svakako imaju svoju konektorsku funkciju u tekstu (osim što se njima izriče stav govornika prema sadržaju iskazanu u iskazu i tekstu, oni povezuju iskaz kojemu su formalno priključeni s ostalim iskazima koji čine jedinstvo teksta). Drugim riječima, modalnost je dodatno svojstvo tekstnih konektora.

Zaključno

Tradicionalna hrvatska pravopisna norma interpunkcijskim znakovima u pravilu pristupa kao rečeničnim znakovima. Međutim već različita određenja rečenice – kao gramatičke (jezične) jedinice, kao riječima iskazane (relativno) cjelovite obavijesti ili pak kao ritmo-melodijske cjeline omeđene stankama višeg stupnja²² – predstavljaju uporišta za različite pristupe rečenici kao pravopisnoj jedinici. Na tragu su se toga formirale različite hrvatske interpunkcijske norme. U posljednja četiri i pol desetljeća hrvatskim je pravopisnim knjigama propisivana (pretežito) semantička interpunkcija.

Čini se da je zabluda o *slobodi* “slobodne” interpunkcije – kako su novi interpunkcijski tip, suprotstavljajući ga dotadašnjoj “strogoj” gramatičkoj interpunkciji, imenovala pravopisne knjige – u korijenima problema koje i danas nalazimo u pravopisnoj

²⁰ Usp. B–F–M, 1996: 95; pravopisci, ne izdvajajući vezna sredstva na razini teksta, spominju tek “nepromjenjive riječi kojima se izriču različita subjektivno-modalna obilježja i ocjena rečenica kao cjeline, a sintaktički ne pripadaju toj cjelini” i među njima navode i tekstne konektore.

²¹ Usp. A–S, 2001: 27, uz napomenu da pravopisno pravilo neodvajanja veznih sredstava vrijedi “bez obzira na mjesto na kojem se nalaze”.

²² Tako o rečenici u tradicionalnom smislu piše i Geoffrey Nunberg (usp. Nunberg, 1990: 21–22) i suprotstavlja joj tekstnu rečenicu (*text-sentence*) kao dio pisanog teksta omeđen velikim početnim slovom i točkom. O različitim definicijama rečenice kao jezične jedinice usp. Katičić, 1971: 67–79; upozoravajući da rečenicu treba odrediti u odnosu na veću cjelinu – *diskurs*, Katičić potkrepljuje i našu misao o kontekstualno uključenoj rečenici (iskazu) kao jedinici u okviru koje se može riješiti i pravopisno pitanje pisanja interpunkcijskih znakova.

praksi. Iako nema interpunkcije zasnovane isključivo na jednom načelu (primjerice i prema semantičkoj će se interpunkciji između sastavnica zavisnosložene rečenice u inverziji tradicionalno pisati zarez, što je u skladu sa strukturnim načelom), a i ritmo-melodijske se značajke iskaza lako dovode u vezu s njegovim smislom, ipak će pravopisna pravila kojima se propisuje semantička interpunkcija morati u prvi plan isticati semantičke kriterije. Da bi se razbila iluzija o navodnoj slobodi hrvatske interpunkcije, pogrešno uvjerenje da se zarez u nekim pozicijama može, ali ne mora pisati, a to da ovisi o *slobodnoj procjeni pisca* (koji pritom *ne smije pretjerivati s pisanjem zareza!*) – iznimno je važno da se jasnim i jednoznačnim pravopisnim pravilima propiše pisanje pojedinih interpunkcijskih znakova. Prvi je korak na tom nimalo jednostavnu putu, nastojali smo dokazati, svijest o rečenici kao aktualnoj veličini (o kontekstualno uključenoj rečenici). Naime interpunkcijski su znakovi, upravo kad je o (logičko-)semantičkoj interpunkciji riječ, nadišli rečenične okvire, pa bi o njima – prijeno kao o *rečeničnim* – trebalo promišljati kao o *tekstnim znakovima*.

RAZMATRANE I CITIRANE PRAVOPISNE KNJIGE (slijedom objavljivanja)

- Boranić 1947** Dragutin Boranić, *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Deveto, prerađeno izdanje, Školska i pedagoška izdanja Nakladnog zavoda Hrvatske, Zagreb, 1947.
- Pravopis 1960** *Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika*, Matica hrvatska – Matica srpska, Zagreb – Novi Sad, 1960.
- B–F–M 1971** Stjepan Babić – Božidar Finka – Milan Moguš, *Hrvatski pravopis*, Samo za internu upotrebu, Školska knjiga, Zagreb, 1971. (i pretisak iz 1971).
- A–S 1986** Vladimir Anić – Josip Silić, *Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Sveučilišna naklada "Liber" – Školska knjiga, Zagreb, 1986.
- B–F–M 1996** Stjepan Babić – Božidar Finka – Milan Moguš, *Hrvatski pravopis*, 4. izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1986.
- B–F–M 2000** Stjepan Babić – Božidar Finka – Milan Moguš, *Hrvatski pravopis*, V., prerađeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 2000.
- A–S 2001** Vladimir Anić – Josip Silić, *Pravopis hrvatskoga jezika*, Novi Liber – Školska knjiga, Zagreb, 2001.
- B–H–M 2005** Stjepan Babić – Sanda Ham – Milan Moguš, *Hrvatski školski pravopis*, Školska knjiga, Zagreb, 2005.

IZBOR IZ LITERATURE

1. Badurina, Lada, 1996, *O interpunkcijskim načelima – s osobitim obzirom na hrvatsku interpunkciju*, Fluminensia, Časopis za filološka istraživanja, god. 8, br. 1–2, Rijeka, str. 257–264.
2. Badurina, Lada, 1996, *Rečenica i interpunkcija*, disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb.
3. Badurina, Lada, 2005, *Od teksta prema diskursu*, u zborniku *Od fonetike do etike*, o sedamdesetogodišnjici prof. dr. Josipa Silića, ur. Ivo Pranjković, Disput, str. 363–371.
4. Katičić, Radoslav, 1971, *Jezikoslovni ogledi*, Školska knjiga, Zagreb.
5. Katičić, Radoslav, 1986, *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika (Nacrt za gramatiku*, Jugoslavenska (Hrvatska) akademija znanosti i umjetnosti – Globus, Zagreb.
6. Nunberg, Geoffrey, 1990, *The Linguistics of Punctuation*, Center for the Study of Language and Information, Leland Stanford Junior University, USA.
7. Pranjković, Ivo, 1993, *Takozvani samostalni članovi rečenice*, u: Ivo Pranjković, *Hrvatska skladnja (Rasprave iz sintakse hrvatskoga standardnog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, str. 108–115.
8. Pranjković, Ivo, 1995, *Sintaksa hrvatskoga jezika*, udžbenik za 3. razred gimnazije, Školska knjiga, Zagreb.
9. Silić, Josip, 1984, *Od rečenice do teksta (Teoretsko-metodološke pretpostavke nadrečeničnog jedinstva)*, Sveučilišna naklada "Liber", Zagreb.
10. Silić, Josip, 1998, *Komunikativno ustrojstvo rečenice i interpunkcija*, Kolo, časopis Matice hrvatske, god. VII, br. 3, Zagreb, str. 389–400.
11. Silić, Josip, 2003, *Semantičko interpunkcijsko načelo i prozodija rečenice*, Govor, god. XX, br. 1–2, Zagreb, str. 411–420.
12. Velčić, Mirna, 1987, *Uvod u lingvistiku teksta*, Školska knjiga, Zagreb.

SUMMARY

Lada Badurina

THE CROATIAN PUNCTUATION DURING THE SECOND HALF OF THE XX CENTURY: FROM SENTENCE TO TEXT

The orthography from 1960 intervened in the aspect of the norm, which prescribes the use of punctuation marks: the *grammatical* punctuation was replaced by punctuation dominantly conceived upon the *semantic principle*. Croatian books on orthography that followed did not change this type of punctuation, so a new tradition of semantic punctuation was formed from the sixties on. This type is anchored in the meaning (and sense) of the *utterance*, which implies its relation towards *text*, so the reduction to the defined frames of an isolated sentence sheds light on problems, which are still present in that aspect of the Croatian orthographic norms.

Key-words: *Croatian orthography, punctuation, sentence, utterance, text*